

پنجابی زبان دے کجھ لفظاں دی املا

ڈاکٹر نوید شہزاد ☆

Abstract

Punjabi language is one of the oldest languages of SouthASia. It has been written in two different scripts but its coomonly used scripts is ShahMukhi. Though after partition in 1947, in Pakistani part of Punjab, ShahMukhi is the only scripts in which Punjabi is written however , scholars vary in writing of some word of it. This article studies the various style of composition in Punjabi and examples have also been provided in this regard. Moreover, their exact orthography has also been given. It has been stressed that yet no quarters have taken up the issue of Punjabi orthography and it direly demand of Punjabi scholars to unanimously decide the final imla to avoid ambiguity and confusion.

پنجابی زبان دے کجھ لفظ ایہو جیسے نیں جہناں نوں اک توں ودھ طریقیاں نال لکھیا جاند اے۔ ایہدا اک کارن تے ایہ وے کہ پنجابی دیاں بھتیاں کتاباں لکھاری آپوں پرائیویٹ اوریاں توں چھپواندے نیں یا فیر کجھ لکھاری کتاب دی اشاعت دا اہتمام آپوں کردے نیں۔ بہر حال ایہناں دوہاں صورتاں وچ ای املا دے حوالے نال سو فیصدی لکھاری / شاعر دی مرضی چلدی اے یا انج آکھ لوو کہ اوہ مکمل طور تے آزاد تے خود مختار ہوندا اے۔ جیویں اوہنوں ٹھیک جا پے اوہ سے طرح لفظاں نوں لکھن دا آہر کردا اے۔ دو جا کارن ایہ کہ کسے ادارے نے انج

تک خلوص نیت مال املا دی اکسارتا لئی کم نہیں کیتا۔ جے کیتا تے صرف اپنی منوان تے زور دتا۔
 رل بہن یا سر جوڑ کے ایس کھلارنوں بچھسن دے جتن دی گھاٹ کل وانگوں اج وی اے۔ ہُن
 ونگیاں راہیں کجھ لفظاں دی املا دے وکھریوں دی گل چھوہنے آں۔ تاں جے پنجابی لسانیات نوں
 چھوہن والیاں دی توجہ نوں ٹہن دا آہر ہو سکے۔ نظم چوں ایہ ونگی ویکھو:

جے توں مناں بنائے نہیں رہ سکدا

وچ خاک دے ایواں رلایا نہ کر (۱)

بہت سارے لکھاری اجوکی املا وچ ایہو اُردو والا ”نہیں“ ورت رہے نیں۔ کجھ ایہدی
 ورتوں دا کارن ایہ دسدے نیں کہ ایس ”نہیں“ نوں پنجابی وچ آسانی نال ”نہیں“ پڑھ لیا جاندا
 اے۔ ایس لئی بہنوں پنجابی زبان دی پڑھت مطابق لکھنا ضروری نہیں۔ ہُن ”نہیں“ دی ونگی ویکھو:

رو کے بلائیں گی

فیروی نہیں آواں گا (۲)

جے پنجابی زبان دی پڑھت نوں مکھ رکھیے تے فیرو سانوں ”نہیں“ ای لکھنا پوے گا۔ ایسے طرح
 ”نہیں“ توں ”ہیوں“ لکھیا جاندا اے۔ اک مصرعہ ویکھو:

چکنا پیندا پر چھاویں نوں موڈھے تے (۳)

ایس مصرعے وچ ”موڈھے“ دا لفظ کوہ جوگ اے۔ موڈھے نوں موڈھے تے
 موڈھے وی لکھیا جاندا اے۔ موڈھے دی ونگی ویکھو:

تیرے موڈھے اُتے عشق سوار نی

کچی ہندی نہ توں مہنے طعنے ماری (۴)

پنجابی زبان دے کدیاں لچیاں وچ موڈھے نوں موڈھے وی بولیا / لکھیا جاندا اے۔
 ”نے“ تے ”نہیں“ وچ فرق عام کر پرانیاں چھپیاں ہوئیاں کتاباں وچ نہیں نظر دا۔ جد کہ
 اجوکیاں کتاباں وچ ایہ بھل گھٹ ای وکھالی دیندی اے۔ ایہ گاون ویکھو:

ستے رنگ اسماں تیں ڈوبل دتے

متھے گل لوکائی دے سوہن ونے (۵)

۶۔ تھے ”نے“ دی ورتوں لوڑی دی سی۔ جیویں اُردو زبان وچ ایس لفظ دی ورتوں کیتی
جاندی اے۔ جد کہ ایس گاؤن وچ معاملہ اُلٹ اے۔ ۶۔ تھے ”نیں“ بمعنی ”ہیں“ دی ورتوں کیتی
جانی سی۔ پر ۶۔ تھے ”نیں“ دی تھیں ”نے“ ورتیا گیا اے:

لیندیاں بلارے تیرے کناں وچہ ڈنڈیاں
وکیہ دل پائیاں نے پھوڑیاں تے بھنڈیاں (۶)
عام کر کے پنجابی لکھاری ”نیں“ نوں بمعنی ”ہیں“ ورتدے نیں جیویں:
ہور کسے پاسے نوں اوہ کد ٹردے تیں
جیہڑے لوکی روضے اُتے آؤندے تیں (۷)
انجے ”نے“ دی ٹھیک ورتوں ایس گاؤن راہیں ویکھو:

ویلے کولوں منگواں جس نے اک دیہاڑ لیا
اوہنوں ساری عمراں دے لئی ویلے تاڑ لیا (۸)
لفظ ”سوہل“ نوں ”سوہلہ“ وی لکھیا جاند اے۔ بلکہ کئی ونگیاں انج دیاں وی ملدیاں نیں
کہ اکو کتاب وچ ایہ لفظ دو ڈھنکاں نال لکھیا ملد اے: جیویں شعری پور ”ساون سفے“ دی ونگی اے:

شوہ میرا سوہنا سانول
سوہل ، ملوک سبھل سجاول (۹)
جد کہ ایسے ای شعری پور دے اک شعر وچ ”سوہل“ نوں ایس طرح لکھیا گیا اے:
پھلاں وانگر سوہلہ ملوک تے
مخلاں ماڑیاں نالوں اُچے (۱۰)

عام کر کے لفظ ”اوبدے“ ورتیند اے۔ پر کدھرے کدھرے ایس لفظ وچ واؤدی ورتوں نہیں کیتی گئی:
اوبدے ہتھیاں چوں چھٹ گیا پھالا
وے نویں لام دیاں گلاں سندا (۱۱)
ہُنں واؤدی ورتوں سنے ایس لفظ دی ونگی ویکھو جیہڑی پرہنت مطابق ٹھیک اے:
پیار دی جوت جگاؤن والیو پیار تے لہنوں کھندے نیں
اوبدے نال تعلق رکھیے اپنے نال وچھوڑا پائے (۱۲)

اردو لفظ ”کچھ“ دی تھاں پنجابی زبان وچ لفظ ”کچھ“ ورتیندا اے۔ اجو کے ادب وچ عام کر کے ایس لفظ دی ایہو املا پرچلت اے۔ پر اک کتاب وچ ایہ وی نظر دی اے:

تیری اوٹ پناہ خدیا ہور نہیں کچھ سجدہ (۱۳)

ایسے مصرعے وچ اک ہور لفظ ”سجھ“ نوں ”سجھدا“ ورتیا اے۔ جیہنوں ”سجدہ“ لکھیا گیا اے۔ ایس لفظ دی ایہ املا عام نہیں نظر دی تے ایہ پرہمت مطابق ہے وی غلط۔ ”سجھ“ دی صحیح ورتوں ویکھو:

دل وچ کچھ تے اپنے نہیں
چوکھے ہین پرانے دکھ (۱۴)

لفظ ”کیہ“ بمعنی ”کیا“ نوں پنجابی زبان وچ تناں ڈھنکاں نال لکھیا جاندا اے۔ کنیاں پر اگیاں وچ ”کی“ لکھیا ملدا اے جیس طرح:

مر جاواں تے فیر کی ہووے
چیوندا رہواں تے فیر کی ہووے (۱۵)

ایہ بالکل غلط اے۔ کچھ لکھاریاں ایہ املا اپنائی ہوئی اے:

کیہہ پچھدا سی تیرے کولوں
توبہ اوہدیاں بلدیاں نظراں (۱۶)

ایہ املا وی پرہمت مطابق صحیح نہیں بہر حال اک وڈے حلقے نے اپنائی ہوئی اے جد کہ ایس لفظ دی ایہ املا ٹھیک اے۔ جیہنوں کئی اوارے تے لکھاری من چکے نہیں:

جد چکڑ سک مک جاوے گا
خورے فیر کیہ ہووے گا (۱۷)

لفظ ”باجھ“ نوں ”بناں ڈھنکاں نال لکھیا جاندا اے۔ پہلا ڈھنگ اوہ اے جس وچ ”ہ“ ”جیم توں پہلاں تے فیر خالی جیم ورتی جاندا اے:

اپنے رب دے باجوں
کس نوں دساں (۱۸)

دو جا ڈھنگ اوہ اے جس وچ ”ہ“ دے مگروں ”جھ“ ورتی جاندی اے:

زہد عمل دے باجھ تے آساں وی جھوٹھیاں (۱۹)

جد کہ ایس لفظ نوں لکھن دا تیجا ڈھنگ اوہ وے جیس وچ صرف ”جھ“ دی ورتوں کیتی جاندی

اے۔ مرکزی پنجابی زبان دے لہجے نوں مکھ دھردیاں ہویاں لکھت دا ایہو تیجا ڈھنگ بہتا پتجا اے:

ساون بھادوں تیرے باجھوں سونا سونا لگے

اوتھے سانوں باغ بہاراں جتھے توں مسکاندا (۲۰)

لفظ ”آہنا“ بمعنی ”گھوسلا“ دو طرح لکھیا جاند اے۔ اک تاں ایویں جیوں لکھیا گیا اے:

آہنیاں دی راکی جے نہ کر سکس (۲۱)

دو جا ڈھنگ ٹھیک نہیں۔ کیوں جے ”ہ“ دی واج لام توں پہلاں ای آوے گی تے لام نہیں بلکہ

اڑلام دی ورتوں کیتی جاوے گی۔ کیوں جے ایس لفظ دی پڑھت خالی لام دی منگ نہیں کردی:

شام پوے تے چنچھی سارے

آہنیاں ول آوندے (۲۲)

لفظ ”ایہناں“ دی املا دو طرح لکھی جاندی اے۔ اک وگی ویکھو:

کر یونی کوئی کر یونی دارو

لہنہاں ناگاں دے ڈنگ زہریلے (۲۳)

مرکزی زبان دے حوالے نال پڑھت مطابق ٹھیک املا اوہ اے جیہڑی اُتے لکھی گئی اے۔ وگی ویکھو:

اکھاں وچ اسان تیرے خواہاں نوں ککایا

سیتاریاں دے نال کوں ایہناں نوں سجایا سی (۲۴)

شاعری وچ کئی واری تول دے گھائے وادھے پاروں ”ایہناں“ نوں ”انہاں“ وی

لکھیا / ورتیا جاند اے یا فیر کنیاں لہجیاں وچ وی ایس لفظ دی ورتوں کیتی جاندی اے۔ انجے لفظ ”

اوبہناں“ دا معاملہ اے۔ لہنوں ”اونہاں“ وی لکھیا جاند اے جیویں:

اوہ وی جیہڑے اونہاں نوں پھڑ کے

جیاں وچ لے جاندے نیں (۲۵)

ہن ایس لفظ دی درست املا دیکھو:

امبر توں چن سورج توڑ

دھرتی اوہناں مال شدگار (۲۶)

”دیو“ نوں عام کر کے دیو ای لکھیا جاندا اے پر اک اوہ تھائیں ”دیو“ نوں دیو وی

لکھیا ملدا اے جیہڑی پڑھت مطابق ٹھیک املا نہیں، دوہیں ونگیاں تلو:

اپنے اپنے فرض نبھاؤ ٹیکس دیو

زر داراں دے ڈکھ وٹڑاؤ ٹیکس دیو (۲۷)

وے لوکو وے پنڈ دیو لوکو

اکھیاں کھولو (۲۸)

”ڈوٹگھے“ نوں پنجابی زبان وچ دو ہور ڈھنگاں مال وی لکھیا جاندا اے۔ اک ڈھنگ

اوہ اے جیس وچ ڈال واؤتوں بعد ”ہ، ن“ مگروں گاف دی ورتوں کیتی جاندی اے۔

دوجا ڈھنگ اوہ اے جس وچ ڈال، واؤتوں بعد ”ہ، ن“ مگروں ”گھ“ دی ورتوں کیتی

جاندی اے۔ جیس طرح:

ڈوٹگھے پانی..... چپ چپ رہندے (۲۹)

ہن ”ڈوٹگھے“ دی املا شعری ونگی راہیں دیکھو۔ ساڈی جاچے ایہو ایس لفظ دی درست املا اے:

ڈوٹگھی سوچے وی نہ پیئا

پل پل مرنا جینا پیئا (۳۰)

مرکزی پنجابی املا وچ ”ساڈے، ساڈا، ساڈی“ ای لکھیا جاندا اے تے ایہ لکھت

پڑھت مطابق ٹھیک وی اے پر کجھ لہجیاں وچ ڈال توں پہلاں ”ہ“ دی آواز بولی جاندی اے۔

جیہڑوں کجھ لکھاری لکھدے وی نہیں:

مائے نی

اوہ کون سی جیہڑا ج ساڈے گھر آیا سی (۳۱)

”ساڈے“ دی الما ویکھو:

سورج چن تارے رات دن روشن

کیئے ساڈے لئی سارے سامان ربا (۳۲)

”ویٹرا“ نوں پنجابی زبان وچ دوہور ڈھنگاں مال لکھیا جاندا اے۔ پہلے ڈھنگ دی الما

وچ آخرتے الف دی تھاں ”ہ“ دی ورتوں کیتی جاندی اے جیویں:

ایدل دا ویٹرا،

میں چارپا سے کھلا رویندا (۳۳)

دو جا ڈھنگ اوہ وے جیہڑا اتلے دوہاں توں مختلف اے یعنی ”ویرھا“۔

لفظ ”چونہ“ نوں دوہور ڈھنگاں مال وی لکھیا جاندا اے۔ پہلے ڈھنگ وچ ”چوں“

جیہدی وگی ویکھو:

چوں کوناں توں دل نہیں بھریا، جھولی اپنی وڈی (۳۴)

چونہ نوں ”چونہ“ وی لکھیا جاندا اے۔ لفظ ”ایویں“ نوں پنجابی الما وچ ”ایویں“ وی

لکھیا جاندا اے۔ وگی ویکھو:

اک وار جدوں شروع ہو جاوے

گل فیر ایویں مکدی نہیں (۳۵)

”بہت“ نوں پنجابی زبان وچ ”بوہت“ وی لکھیا جاندا اے جدکہ کجھ لکھاری اُردو وانگوں ”بہت“

ای لکھدی نہیں۔ پر بہت دے حوالے مال ویکھیا جاوے تے ”بوہت“ وی ٹھیک نہیں:

بوہت پرانے محلاں اندر

وچھڑے یار ملاندے نہیں (۳۶)

عام کر کے ”نہیں“ توں ”نہیوں“ جدکہ ”نہیں“ توں ”نہیوں“ لکھیا جاندا اے پر ”سفر

دی رات“ وچ جیہدی الما دا اک دوہور ڈھنگ وی سامنے آیا:

چھٹ نہیوں سکدے

سچے نہیں قول قرار (۳۷)

ایسے طرح ہوران گنت لفظ ایہو جے میں جیہناں نوں پنجابی زبان وچ مختلف ڈھنگاں
نال لکھیا جاندا اے۔ ایہناں وچوں کجھ لفظاں نوں وگنی لئی پیش کیتا جاندا اے۔
املاء دے وکھریوں دیاں مختلف صورتاں

(کمپیوٹر پروگرام وچ سہولت نہ ہون پاروں ازنون تے اڑلام دی ورتوں نہیں کیتی جاسکی)

(1)	(2)	(3)	درست املاء (مرکزی پنجابی)
آبھوں	آبھو	-	آبھو
آپنا	اپنا	-	اپنا
آپنی	اپنی	-	اپنی
آپو	آپوں	-	آپوں
آزمائش	ازمائش	آزمیش	ازمیش
آزمائشی	ازمائشی	ازمیشی	ازمیشی
آمناسامنا	آہمناساہمنا	آمھناسامھنا	آہمناساہمنا
آمنے سامنے	آہنے ساہنے	آمھنے سامھنے	آہنے ساہنے
		آمنے سامھنے	
آبابلا	آبابلا	-	آبابلا
اتھے	اتھے	-	اتھے
اوتھے	اوتھے	-	اوتھے
اٹھارھاں	اٹھاراں	-	اٹھاراں
اٹھکھیلی	اٹھکھیلی	-	اٹھکھیلی
اٹھوہاں	اٹھوہاں	اٹھوآں	اٹھوہاں
باجرا	باجھرا	-	باجرا
باجری	باجھری	-	باجری
بامں	بامھس	بامھن	بامھن
باندی	باندھی	-	باندی

بانہ	-	بانہ	بانہ
بانہا	-	بانہا	بانہا
بتالی	-	بتالی	بتالیہ
بوھکنا	-	بوھکنا	بوھکنا
بڑھک	-	بڑھک	بوک
چاڑھ	-	چاڑھ	چاہڑ
کوڑھا	-	کوڑھا	کوہڑا
بوھے	-	بوھے	بوھے
یا	-	یا	یاں
ہوندے	-	ہوندے	ہوندے
جیہناں	-	جیہناں	جسھاں
طراں	-	طرح	طراں
ڈھل	-	ڈھل	ڈلھ
پیاں	-	پیاں	پیاں
ہویا	-	ہویا	ہویا
بُلھیاں	-	بُلھیاں	بُلھیاں
وچ	-	وچ	وچہ
رڑھ	-	رڑھ	رہڑ
نھیرا	-	نھیرا	نھیرا
کھلیاں	-	کھلھیاں	کھلیاں
چوھل	-	چوھل	چولھ
نماں	-	نما	نماں
سبھ	-	سب	سبھ
کیہڑی	-	کیہڑی	کیہڑی

کاہدے	-	کا دھے	کاہدے
بھاویں	-	بھاویں	بھاویں
چلھے	-	چلھے	چلھے
چوفیرے	-	چوفیرے	چوفیرے
بُسنہ	-	بُسنہ	بُسنہ
باجھ	باجھ	باجھ	باجھ
جہی	جیہی	جہی	جہی
مانواں	-	ماواں	مانواں
تھاواں	-	تھاواں	تھاواں
چھاواں	-	چھاواں	چھاواں
گانواں	-	گاواں	گانواں
جہیا	-	جہیا	جہیا
ہونجھ	-	ہونجھ	ہونجھ
اڈم	-	اڈم	اڈم
کھلا	-	کھلا	کھلا
ڈاڈھا	ڈاڈھا	ڈاڈھا	ڈاڈھا / ڈاڈھا
لوکیں	-	لوکیں	لوکیں
منجے	-	منجے	منجے
سمبھال	سمبھال	سمھال	سنبھال
چوبھ	-	چوبھ	چوبھ
دینہ	-	دینہ	دینہ
آہدا	-	آدھا	آہدا
اودھر	اودھر	اودھر	اودھر
باہو	-	باہو	باہو

کوچ	-	کوچھ	کوچھ
داہڑ	-	داڑھ	داڑھ
ویٹرا	-	ویٹھا	ویٹھا
پٹولھا	-	پٹولا	پٹولا
اولھا	-	اولھا	اولھا
تہجواں	-	تہجواں	تہجواں
مالھ	-	مالھ	مالھ
سرگھی	-	سرگی	سرگھی
کھن٘ب	-	کھمب	کھن٘ب
بوہڑ	-	بوڑھ	بوہڑ
امبر	-	نبر	امبر
پھوڑھی	-	پھوڑی	پھوڑھی
موڈھا	-	موڈھا	موڈھا
امڑی	-	نڑی	امڑی
ڈونگھا	-	ڈونگھا	ڈونگھا
ساؤن	-	سُون	ساؤن
لیہک	-	لیک	لیہک
ہڑ	-	ہڑھ	ہڑ
ڈاکواں	-	ڈاکواں	ڈاکواں
تویوں	-	تویوں	تویوں
لمبڑدار	-	لمبڑدار	لمبڑدار
چمبا	-	چمبہ/چمبا	چن٘بہ/چن٘با
ماہل	-	ماہل	مالھ
چاھندا	-	چاھندا	چاھندا

سُون	سُونہ	سُونہ	سُونہ
پہنچ	-	پونچ	پہنچ
شنگھار	-	شنگار	شنگھار
دُوجا	-	دوجھا	دُوجا
تاہنگ	-	تاگھ	تاہنگ
دوہاں	دوہاں	دوھاں	دوہاں
کلی	-	کلھی	کلی
منہ	موئہ	مونہ	منہ
بادشاہواں	-	بادشاہواں	بادشاواں
اُمب	-	اُمب	اُمب
ہنجو	-	ہنجھو	ہنجو
باہاں	-	بانہاں	باہاں
باراں	-	بارھاں	باراں
بوہجا	-	بوھجا	بوہجا
سوہاں	سونہاں	سونہا	سوہاں
اُونچا	-	اُونچا	اُونچھا
اُھونچا	-	اُھونچھا	اُھونچا
اُھارواں	-	اُھارواں	اُھارہواں
آہوساہنے	آہوسا منے	آہوساہنے	آہوسا منے
آلھنا	آہلناں	آہلنا	آلھنا
گالھ	-	گالھ	گاہل
ڈولہنا	ڈولہناں	ڈولہنا	ڈولھنا
کھلنا	-	کھلھنا	کھلنا

کوہڑی	کوڑھی	-	کوڑھی
دوویں	دوویں	-	دوویں
ڈوہنگا	ڈوہنگا	-	ڈوہنگا
کیہ	کیہ	-	کیہ

☆☆☆☆☆

حوالے

- (۱) موہن سنگھ - ساوے پتر - آئینہ ادب لاہور - سن 140 ص
- (۲) منیر نیازی - سفر دی رات - رابعہ بک ہاؤس لاہور - ص 39
- (۳) زاہد نواز - پارے گفتھی مٹی - مسعود کھدر پوش ٹرسٹ لاہور - 2006ء - ص 46
- (۴) منظور حسین منظور جھلا - دیوان منظور جھلا - ملک بشیر احمد تاجرتب لاہور - سن 17 ص
- (۵) امرتا پریتیم - نویں رُت - علیم پبلشرز لاہور - 1992ء - ص 101
- (۶) ایم اے آزاد - گیت مالا - صادق بک ڈپو گوجرہ - اپریل 1985ء - ص 82
- (۷) ریاض احمد قادری - مقدر سبز گنبد دا - سنگت پبلی کیشنز فیصل آباد - 2002ء - ص 87
- (۸) ہیراجی - تریل واسیک - ادارہ پنجاب رنگ لاہور - 1993ء - ص 33
- (۹) اسلم رانا - ساون سنے - پولیمر پبلیکیشنز لاہور - 1990ء - ص 38
- (۱۰) ایضاً ص 127
- (۱۱) امرتا پریتیم - نویں رُت - علیم پبلشرز لاہور - 1992ء - ص 115
- (۱۲) شہزاد احمد - جاگن والی رات - الحمد پبلی کیشنز لاہور - 1996ء - ص 42
- (۱۳) الحاج نواب دین بھٹی - عشق نہ کچھ اذاتاں - پنجابی پبلشرز میر پور آزاد کشمیر، جون 2005ء، ص 71
- (۱۴) طالب جتوئی - جگراتے دا تھل - بیکس ہاؤس ملتان - 2000ء - ص 90
- (۱۵) منیر نیازی - سفر دی رات - رابعہ بک ہاؤس لاہور - 1987ء - ص 41
- (۱۶) الطاف قریشی - اکھیاں دے پر چھانویں - عزیز بکڈ پولاہور - 1992ء - ص 43

- (۱۷) اسلم رانا۔ ساون سُفنے۔ پولیمر پبلیکیشنز لاہور۔ 1990ء۔ ص 135
- (۱۸) الطاف قریشی۔ اکھیاں دے پر چھانویں۔ عزیز بکڈ پولاہور۔ 1992ء۔ ص 106
- (۱۹) زاہد نواز۔ پارے گتھی مٹی۔ مسعود کھدر پوش ٹرسٹ لاہور۔ ۲۰۰۶ء۔ ص 56
- (۲۰) ڈاکٹر مبارک بقا پوری۔ جیون پنڈا۔ ادارہ پنجابی لکھاریاں لاہور۔ 1987ء
- (۲۱) زاہد نواز۔ پارے گتھی مٹی۔ مسعود کھدر پوش ٹرسٹ لاہور۔ 2006ء۔ ص 36
- (۲۲) اسلم رانا۔ ساون سُفنے۔ پولیمر پبلیکیشنز لاہور۔ 1990ء۔ ص 44
- (۲۳) امرتا پریتم۔ نویں رت۔ علیم پبلشرز لاہور۔ 1992ء۔ ص 114
- (۲۴) سعد اللہ شاہ۔ مکھڑا۔ الحمد پبلی کیشنز لاہور۔ جنوری 1994ء۔ ص 38
- (۲۵) منیر نیازی۔ سفر دی رات۔ رابعہ بک ہاؤس لاہور۔ 1987ء۔ ص 68
- (۲۶) عارف عبدالمستین۔ خشبو و اسفر۔ عارف عبدالمستین اکیڈمی لاہور۔ 1991ء۔ ص 95
- (۲۷) ڈاکٹر محمد صدیق حل۔ خوش مذاقیان۔ خالد بکڈ پولاہور۔ 2007ء۔ ص 106
- (۲۸) الطاف قریشی۔ اکھیاں دے پر چھانویں۔ عزیز بکڈ پولاہور۔ 1992ء۔ ص 105
- (۲۹) ایضاً، ص 41،
- (۳۰) علی محمد ملوک۔ چپ دی چادر۔ ادب رنگ پبلی کیشنز ملتان۔ 2003ء۔ ص 73
- (۳۱) الطاف قریشی۔ اکھیاں دے پر چھانویں۔ عزیز بکڈ پولاہور۔ 1992ء۔ ص 43
- (۳۲) استاد اللہ دتہ صاحب۔ تکھیاں سولاں۔ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور۔ جنوری 1981ء۔ ص 7
- (۳۳) زاہد نواز۔ پارے گتھی مٹی۔ مسعود کھدر پوش ٹرسٹ لاہور۔ 2006ء۔ ص 69
- (۳۴) ایضاً، ص 69
- (۳۵) منیر نیازی۔ سفر دی رات۔ رابعہ بک ہاؤس لاہور۔ 1987ء۔ ص 36
- (۳۶) ایضاً، ص 35
- (۳۷) ایضاً، ص 57

